

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΑΒΒΑΣ

Ο εισηγητής της Προληπτικής Ιατρικής, της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας στην Ελλάδα

ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΔΥΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ
ΠΑΙΔΙΑΤΡΟΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ

Ο Κωνσταντίνος Σάββας υπήρξε «επιφανής καθηγητής της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας», όπως αναφέρουν τα βιογραφικά του, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και οργάνωτής της Υγειονομικής Υπηρεσίας του κράτους. Αναμόρφωσε τους κλάδους της Υγιεινής και Μικροβιολογίας.⁽¹⁰⁾ Ο

Ιωάννης Παπαβασιλείου, καθηγητής της Μικροβιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών γράφει:⁽⁹⁾ «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Κ. Σάββας ήταν ιδιοφυής και χαλκέντερος επιστήμων. Υπήρξε εξ άλλου και εξαιρετος ακαδημαϊκός διδάσκαλος και άνθρωπος με λαμπρό ήθος». Ο Γ. Πουρναρόπουλος ⁽¹¹⁾ γράφει τα ακόλουθα: «...Ηγωνίσθη δια την ίδρυσιν αυτοτελούς Υπουργείου Υγιεινής του οποίου είχε καταστρώσει πλήρες σχέδιον. Ηγωνίσθη δια την ίδρυσιν Κέντρων Υγείας μετά πλήρους Μικροβιολογικού Εργαστηρίου.» Για ένα τρίτο του αιώνα (1900-1929) ο Κ. Σάββας ήταν καθηγητής της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας στη μοναδική Ιατρική Σχολή της Ελλάδας, στην Αθήνα. Γεννήθηκε στη Χαλκίδα το 1861 και πέθανε στη Φρανκφούρτη το 1929 από καρδιακό νόσημα.⁽⁹⁾ Τελείωσε το γυμνάσιο σε ηλικία 16 ετών, σύμφωνα με το σύστημα της εποχής. Σπούδασε Ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου γράφτηκε το 1877 και το 1881 έλαβε το διδακτορικό του. Αρχικά υπήρξε στρατιωτικός γιατρός, αλλά στη συνέχεια παραιτήθηκε από το στρατό και πήγε στη Βιέννη, όπου ασκήθηκε στην παθολογική ανατομική και τη μικροβιολογία κοντά στον καθηγητή Weichselbaum από το 1888-1890. Στη συνέχεια από το 1893-1894 πήγε στο Ινστιτούτο Υγιεινής του Βερολίνου κοντά στον καθηγητή Rubner, (διάδοχο του Ρόμπερτ Κώχ), ενώ το 1898 μελέτησε στο Λονδίνο την οργάνωση της Δημόσιας Υγιεινής και στις διάφορες πόλεις της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Ιταλίας τις νομοθεσίες και τις υγειονομικές διατάξεις, τα έργα Δημόσιας Υγιεινής και ιατρικής αντίληψης, δηλαδή τα νοσοκομεία, υδραγωγεία, υπόνομους, σφαγεία, απολυμαντήρια, υγειονομικές διοικήσεις, οργάνωση της διδασκαλίας της Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο κ.ά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξε για την ελονοσία και την εξυγίανση των ελωδών

περιοχών. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα εργάστηκε σε διάφορα στρατιωτικά νοσοκομεία των Αθηνών, αλλά και στην επαρχία. Διακρίθηκε και ως κλινικός και ως εργαστηριακός γιατρός, ενώ υπήρξε ικανότατος στη στατιστική και στη δημογραφία. Με την ιδιότητα του γιατρού της βασιλικής αυλής συνεργάστηκε με τον αρχιτέκτονα Αναστάσιο Μεταξά για το σχεδιασμό του Νοσοκομείου Παίδων 'Αγία Σοφία', το οποίο άρχισε να κτίζεται το 1898 με πρωτοβουλία της τότε πριγκίπισσας Σοφίας.(5) Συνέβαλε ακόμη στην ανακαίνιση των δύο στρατιωτικών νοσοκομείων στην Αθήνα και στην ίδρυση του Ρωσικού Ναυτικού Νοσοκομείου.(7) Με τη διαθήκη του άφησε κληρονόμο του το Πανεπιστήμιο Αθηνών για την ανέγερση κτιρίου κατάλληλου να στεγάσει το Ινστιτούτο Υγιεινής και Μικροβιολογίας.

Το 1900 παραιτήθηκε από το στρατό και ορίστηκε καθηγητής της έδρας της Υγιεινής και Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που πρόσφατα είχε ιδρυθεί. Η μακροχρόνια αφοσίωσή του στη θεωρητική και πρακτική διδασκαλία και καλλιέργεια αυτών των δύο βασικών κλάδων της ιατρικής από το 1900-1929, σε συνδυασμό με τις υπεράνθρωπες οργανωτικές του προσπάθειες τον ανέδειξαν σε ένα από τους κύριους αναμορφωτές τους στην Ελλάδα. Το υγειονομικό και μικροβιολογικό έργο του Σάββα είναι πολύπλευρο και πολύ σημαντικό. Ίδρυσε το πρώτο Εργαστήριο Υγιεινής και Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, που λειτούργησε υποδειγματικά μέχρι το θάνατό του, οπότε η έδρα του χωρίστηκε σε δύο έδρες (Μικροβιολογίας και Υγιεινής), κατά τα Αγγλοσαξωνικά πρότυπα.(7)

Ο Κ. Σάββας θεωρείται ως ο κύριος εισηγητής της Μικροβιολογίας και της Υγιεινής στην Ελλάδα και ο ακούραστος εργάτης των ζητημάτων της δημόσιας υγείας. Το μικροβιολογικό εργαστήριο του Σάββα συνετέλεσε στην καλή αποστείρωση του κλιβάνου του Ευαγγελισμού. Στον Ευαγγελισμό υπήρχε αποστειρωτικός κλιβανός συστήματος Lautenschläger, πιέσεως δύο ατμοσφαιρών, του οποίου το μικροβιολογικό έλεγχο έκανε το εργαστήριο του καθηγητή Σάββα, και ο οποίος λειτουργούσε άμεμπτα. Επίσης στον Ευαγγελισμό τα αποτελέσματα της αντισηψίας, που τηρούνταν στο χειρουργείο, ήταν απόλυτα ικανοποιητικά, διότι γίνονταν συστηματική έρευνα για τη βεβαίωση της καλής λειτουργίας του από το Μικροβιολογικό Εργαστήριο του καθηγητή Κ.Σάββα.(2) Επίσης στο Μικροβιολογικό εργαστήριο του Σάββα ο καθηγητής της μαιευτικής Ν. Λούρος παρασκεύασε το εμβόλιο για τον επιλόχειο πυρετό, τον οποίο κατάφερε να καταστείλει εξ' ολοκλήρου, αφού εφάρμοσε δική του μέθοδο

με εκατομμύρια στρεπτοκόκκων.(6) Ο Σάββας θεωρείται ένας από τους διαπρεπείς γιατρούς και ερευνητές του πρώτου ημίσεως του 20^{ου} αιώνα.(9) Ίδρυσε το μουσείο Υγιεινής, οργάνωσε πλήρη βιβλιοθήκη και υπήρξε ο δάσκαλος πολλών υγεινολόγων γιατρών, οι οποίοι με τη σειρά τους αντιμετώπισαν τις διάφορες επιδημίες από μολυσματικά νοσήματα, που εμφανίζονταν στην ελληνική κοινωνία και στο στρατό. Στις 26 Δεκεμβρίου του 1894 ο καθηγητής Δαμβέργης και ο Κ. Γ. Σάββας, ως μέλη του Ιατροσυνεδρίου υπέβαλαν στο Υπουργείο των Εσωτερικών έκθεση «περί της υγειονομικής εξετάσεως του ύδατος των Αθηνών».(3) Αφορμή υπήρξε η κατά τα τέλη Νοεμβρίου και αρχές Δεκεμβρίου ασυνήθιστη αύξηση των κρουσμάτων τυφοειδούς πυρετού (κοιλιακού τύπου) μετά από ραγδαίες βροχές στην πόλη των Αθηνών. Επειδή το νόσημα αυτό μεταδίδεται πολλές φορές μέσω του πόσιμου ύδατος, το Υπουργείο των Εσωτερικών ανέθεσε στους δύο τη χημική ανάλυση του ύδατος των Αθηνών. Στις προτάσεις των δύο αυτών επιστημόνων και στα μέτρα που αυτοί υπέδειξαν στηρίχθηκε στη συνέχεια το Υπουργείο για να προληφθεί η επανεμφάνιση της νόσου: «Φρονούμεν δε», γράφουν, «ότι αν δεν ληφθώσι ριζικά μέτρα προς τελείαν άρσιν αυτών, πιθανώτατον καθίσταται ότι εν προσεχεί μέλλοντι θέλουσιν επέλθει και άλλα επιδημιαί τύπου, ων ούτε την έκτασιν ούτε την βαρύτητα δύναται τις εκ των προτέρων να προΐδη».(3)

Υπήρξε ακόμη ο Σάββας από τους πιο δραστήριους υγεινολόγους που έκαναν λόγο για την ανάγκη ίδρυσης μιας υπηρεσίας, που θα επέβλεπε τα σχολικά κτίρια και θα έλεγχε την υγεία των μαθητών. Υπήρξε ο πρώτος σχολίατρος Αττικής, που προσέφερε αμισθί τις υπηρεσίες του στο Υπουργείο από το 1904.(4) Ο καθηγητής Κ. Σάββας, στο Πανελλήνιο Ιατρικό Συνέδριο του 1903 αναγκάστηκε να εισηγηθεί μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για την αντιμετώπιση των λοιμωδών νοσημάτων, μεταξύ των οποίων ανέφερε και για τη διφθερίτιδα ότι έπρεπε η κυβέρνηση να φροντίσει «περί της εντός του κράτους παρασκευής επαρκούς αντιδιφθερικού ορρού, είτε δια της ιδρύσεως δημοσίου ορροκομείου, είτε δια της υποστηρίξεως της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».(13)

Στο Εργαστήριο του Πανεπιστημίου, όπου δημιούργησε ολόκληρη «σχολή», είχε πολλούς αξιόλογους συνεργάτες, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν οι μετέπειτα καθηγητές, Ιωάννης Κατσαράς, Κωνσταντίνος Μουτούσης και Βασίλειος Βαλαώρας.

Ως μικροβιολόγος συνέβαλε ιδιαίτερα στη μελέτη των μικροβίων της λέπρας, των ελωδών νόσων, της εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδας, των μικροβίων του νερού του Αδριάνειου υδραγωγείου κ.ά. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η συμβολή του με την ιδιότητα του υγεινολόγου στην καταπολέμηση της ελονοσίας στην Ελλάδα καθώς και άλλων

επιδημικών νόσων, που εμφανίζονταν κατά καιρούς στη χώρα μας. Κυρίως εξυπηρέτησε σημαντικά τον αγώνα κατά της χολέρας με τον αρχίατρο Μανούσο, με την παρασκευή του αντιχολερικού ορού, με τον οποίο εμβολιάστηκε ο στρατός και ο πληθυσμός της Μακεδονίας κατά την επιδημία χολέρας, που παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων (1913). «Επομένως δεν πρέπει να θεωρηθώμεν ως μεγαλαυχούντες αν θεωρήσωμεν το έργον τούτο ως θρίαμβον της Ελληνικής Ιατρικής, ήτις δια των ιδίων δυνάμεων και άνευ της ελαχίστης ξένης βοήθειας, εν μέσω δυσμενεστάτων όρων ήγαγεν αυτό επιτυχώς εις αίσιον πέρας», είναι τα τελευταία λόγια του Μανούσου και Σάββα στην έκθεσή τους μετά την αντιμετώπιση της χολέρας το καλοκαίρι του 1913.(19) Έθεσε ακόμη τις βάσεις ενός τέλει υγειονομικού προγράμματος στην Ελλάδα με την ίδρυση απολυμαντηρίων (όπως του Βοτανικού) και απολυμαντικών σταθμών, μόχθησε ακόμη για την ίδρυση κέντρων υγείας εξοπλισμένων με μικροβιολογικά εργαστήρια και την ίδρυση ενός Κεντρικού Ινστιτούτου Μικροβιολογικών Ερευνών και Εφαρμογών της Υγιεινής, που ήθελε να το ονομάσει «Μικροβιολογείον».(7) Κατά την διάρκεια της προεδρίας του στο Ιατροσυνέδριο, υπήρξε από τους ιδρυτές του «Συλλόγου προς περιστολήν των ελωδών νόσων» (1905), του Δημόσιου Δαμαλιδοκομείου και Λυσιατρείου, του νοσοκομείου Λοιμωδών νόσων. Ήταν ακόμη υπεύθυνος για την εισήγηση διαφόρων νομοθετικών μέτρων, όπως «Περί πωλήσεως της κινίνης του κράτους»(1908), «Περί επιβλέψεως της δημοσίας υγιεινής» (νόμος 346 του 1914), «Περί κοινωνικής υγιεινής» (νόμος 2882 του 1932)(12), «περί σπογγαλιείας»για την πρόληψη της νόσου των δυτών. Ιδιαίτερα για τη συμβολή του στην κοινωνική υγιεινή γράφει ο Μαρίνος Γερούλανος: «...Δια τον κ. Κ. Σάββαν, καθηγητή της Υγιεινής και Μικροβιολογίας, έτρεφον πάντοτε ιδιαίτεραν εκτίμησιν και από επιστημονικής απόψεως, αλλά και δια την εισήγησιν νομοθεσίας προς προαγωγήν της κοινωνικής υγιεινής εις την οποίαν προέβη. Εάν κατά τους Βαλκανικούς και τους μετέπειτα πολέμους, αλλά και βραδύτερον κατά την συρροήν των προσφύγων, εγκαίρως αντιμετώπισθη πάσα περίπτωσης επιδημίας, τούτο οφείλεται εις την οργάνωσιν της Υγειονομικής Υπηρεσίας και τους σχετικούς νόμους και διατάξεις αι οποίαι εθεσπίσθησαν πρωτοβουλία του καθηγητού Σάββα. Δια τούτο πρέπει να χρεωστέιτε ευγνωμοσύνην προς τον άνθρωπον αυτόν».(2)

Λόγω του τεράστιου ιατροκοινωνικού και του αξιολογού ερευνητικού έργου του ο Κ. Σάββας τιμήθηκε με διάφορους τίτλους :Από το 1897 υπήρξε τακτικό μέλος του Ιατροσυνεδρίου και

αργότερα πρόεδρος αυτού (1908). Το 1892 στο Συμβουλίδειο Αγώνα βραβεύτηκε η πραγματεία του «Περί της εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος εν Ελλάδι».Το 1913 τιμήθηκε με το παράσημο του Ανώτερου ταξίαρχου του ρωσικού τάγματος του Αγίου Στανισλάου. Για πολλά χρόνια διετέλεσε πρόεδρος του

« Συλλόγου προς περιστολήν των ελωδών νόσων». Υπήρξε και πρόεδρος της επιτροπής «περί Ιαματικών υδάτων», η οποία είχε συσταθεί με το Β.Δ. της 25^{ης} Ιουλίου 1915 ,(14) με σκοπό τη μελέτη των μέτρων που έπρεπε να ληφθούν για την επιστημονική και σκόπιμη εκμετάλλευση των ιαματικών πηγών της Ελλάδος. Από το 1900 επίσης υπήρξε και γιατρός των βασιλέων Γεωργίου του Α', Κωνσταντίνου, Αλεξάνδρου και Γεωργίου του Β' Υπήρξε ακόμη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, ενώ τιμήθηκε με τον τίτλο του επίτιμου μέλους του Ινστιτούτου Υγιεινής του Λονδίνου. Ανήκε επίσης στα ιδρυτικά μέλη της Ακαδημίας Αθηνών (1928) (7) και υπήρξε επίτιμο μέλος του Ινστιτούτου Υγιεινής του Λονδίνου. Το όνομα του Κ. Σάββα συνδέεται και με τον απρόσμενο και πρόωρο θάνατο του βασιλιά Αλεξάνδρου, όπως φαίνεται από επιστολή του προς τον προσωπικό γιατρό του εξόριστου βασιλιά Κωνσταντίνου, Ανδρέα Αναστασόπουλο. Η επιστολή αυτή αναφέρεται στον τραυματισμό και τις συνθήκες θανάτου του βασιλιά Αλέξανδρου. Ο βασιλιάς Αλέξανδρος επιστρέφοντας από ένα περίπατο με μοτοσικλέτα δαγκώθηκε από ένα πίθηκο οικόσιτο στις 17 Σεπτεμβρίου 1920, με αποτέλεσμα βαριά μετατραυματική λοίμωξη και τελική κατάληξη το θάνατο. (18) Ο Κωνσταντίνος Σάββας, ως υπεύθυνος γιατρός του βασιλιά Αλέξανδρου, έζησε όλη την αγωνία της αρρώστιας του και είχε φοβερή συναισθηση της τεράστιας ευθύνης που είχε για τον υψηλό ασθενή του.

Ο Γ. Πουρναρόπουλος (11) αναφέρει 70 περίπου τίτλους δημοσιευμάτων του Σάββα από τα οποία αρκετά είναι ξενόγλωσσα Στο συγγραφικό του έργο περιλαμβάνονται:

- Α. Διδακτικά Συγγράμματα
- Β. Ανακοινώσεις στις Ιατρικές Εταιρείες και σε Συνέδρια.
- Γ. Ανακοινώσεις στην Ακαδημία Αθηνών.
- Δ Άρθρα ενημέρωσης για τους γιατρούς. Ήδη από το 1892 δημοσιεύει άρθρα σε πολύ επίκαιρα θέματα
- Ε. Εργασίες των πρώτων συνεργατών του (Παπασωτηρίου και Κυριαζίδη).

Το 1906 δημοσιεύτηκε η πρώτη έκδοση του εγχειριδίου της Μικροβιολογίας του.

Γράφει σχετικά: (15)«Η επίγνωσις της ανάγκης ταύτης προήγαγε με εις την συγγραφήν του παρόντος Εγχειριδίου Μικροβιολογίας, αποβλέποντος ου μόνον την μόρφωσιν των

φοιτητών της Ιατρικής, αλλ' ως ελπίζω, και εις την ποδηγεσίαν των τε ιατρών και των κτηνιάτρων, ου μιν δ' αλλά και των ζυμοτεχνών, ων το έργον ...πολλήν υπέστη την επίδρασιν εκ των προόδων της Μικροβιολογίας. Τούτου δ' ένεκα κατένειμα την ύλην εν τω βιβλίω ούτως, ώστε ξεχωρισμένως αναγράφονται τα τους ιατρούς και κτηνιάτρος ενδιαφέροντα κεφάλαια από των θεμάτων των αναγομένων εις την ζυμοτεχνίαν...».Τις βάσεις του βιβλίου απετέλεσαν, όπως ο ίδιος λέει στον πρόλογό του, (15) οι τελευταίες γνώσεις που βρίσκονται στα καλύτερα συγγράμματα της εποχής, κυρίως της Γερμανικής Ιατρικής φιλολογίας, της Αγγλικής και της Ιταλικής. Αυτά μαζί με την πείρα του από την διδασκαλία του μαθήματος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη Βιομηχανική Ακαδημία, αλλά και με τα νεώτερα δημοσιεύματα στα ιατρικά περιοδικά, απετέλεσαν την ύλη του εγχειριδίου της Μικροβιολογίας. Γράφει σχετικά στον πρόλογό του, στην πρώτη έκδοση, το Μάρτιο του 1906 για τη διδασκαλία της Μικροβιολογίας: «Η Μικροβιολογία το πρώτον νυν διδάσκεται εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω εις εμέ δε πρώτον επίσημον εισηγητήν της νέας αυτής επιστήμης εν Ελλάδι επεβάλλετο ίνα και σύστημα θεωρητικής και πρακτικής διδασκαλίας εφαρμόσω και ονοματοθεσίαν ειδικήν εκ του μη όντος καταρτίσω. Αλλ' εκάτερος των σκοπών τούτων προσέκρουσεν, ως ευνόητον, κατά πολλών δυσχερειών. Και προς μεν την συστηματικήν διδασκαλίαν επεβάλλετο η ίδρυσις εργαστηρίου, όπερ ήδη και απετελέσθη το πρώτον εν Ελλάδι και εν ω ούτω καταρτίζονται εις την εκμάθησιν της περί την Υγιεινήν και Μικροβιολογίαν τέχνης ου μόνον οι φοιτηταί της Ιατρικής αλλά και ιατρών αριθμός ουκ ολίγος πάντες δ' ούτοι, τελείως ησκημένοι, μέλλουσιν ίνα ένθεν μεν συντελέσωσιν εις την διάδοσιν των υγιεινών γνώσεων, ένθεν δε χρησιμεύσωσιν εις τα αρμόδια όργανα προς την υγειονομικήν αναμόρφωσιν του Κράτους, όπερ υπό την έποψιν ταύτην ατυχώς υπολείπεται μεγάλως των λοιπών εθνών...». (15) Τονίζει ακόμη ότι η ονοματοθεσία της επιστήμης που θα δίδασκε, και κυρίως της Μικροβιολογίας, ήταν ένα δύσκολο πρόβλημα που αντιμετώπισε, γιατί οι νέοι επιστημονικοί όροι άγνωστοι παλαιότερα έπρεπε να αποδοθούν με όσο μεγαλύτερη σαφήνεια και ακρίβεια, χωρίς να αντίκεινται στους κανόνες της Ελληνικής γλώσσας. «Εις ουδένα δ' ίσως κλάδον της Ιατρικής καταφαίνεται τοσούτον η περί την εξελληνίσιν των όρων δυσχέρεια, όσον εις την Μικροβιολογίαν διότι οι πλείστοι τούτων πλασθέντες υπ' αγεύστων πολλάκις της Ελληνικής και Λατινικής γλώσσης απετέλεσαν λέξεις αυτόχρημα τερατώδεις την σύνθεσιν». (15)

Είναι φανερό από τον πρόλογο αυτό ότι ο καθηγητής Κ. Σάββας γνώριζε πολύ καλά τη σχέση Μικροβιολογίας και Υγιεινής, τη σημασία της επιστημονικής έρευνας για την εξήγηση των ποικίλων παραγόντων του περιβάλλοντος, που επηρέαζαν την υγεία του ανθρώπου. Γνώριζε πολύ καλά ότι δεν ήταν δυνατόν να θεωρείται υγιεινολόγος ο επιστήμονας εκείνος ο οποίος δεν μπορούσε να εφαρμόσει τις γνωστές μεθόδους υγιεινής έρευνας για την επίλυση των εκάστοτε παρουσιαζομένων προβλημάτων στην εφαρμογή των πορισμάτων της νεώτερης Υγιεινής.

Από το πλούσιο συγγραφικό του έργο (7) ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες του, που έγιναν ανακοινώσεις στις Ιατρικές Εταιρείες και σε Συνέδρια, για την επιδημική εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτιδα (1892), (που βραβεύτηκε στο Συμβουλίδειο αγώνα το 1892 και αποτελείται από 128 σελίδες) και για την απομόνωση του βακίλου του τύφου στο εγκεφαλονωτιαίο υγρό (1906).

Ανάμεσα στις αξιόλογες ανακοινώσεις που έγιναν για τη μηνιγγίτιδα κατά τα έτη 1866, 1869, 1870, 1871 και 1881 η μονογραφία του Σάββα «περί της εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος εν Ελλάδι» έδωσε μία πλήρη εικόνα της επιδημιολογίας της νόσου στην Ελλάδα. (8) Σύμφωνα με την εργασία αυτή του Σάββα, η μηνιγγίτιδα εκδηλώθηκε πρώτα στην Κέρκυρα κυρίως κατά το χειμώνα του 1840 στην Ισδραηλίτικη συνοικία, σύμφωνα με πληροφορίες του γιατρού Χριστόφορου Λαβράνου, (1) ύστερα από μετάδοσή της από τη γειτονική Ιταλία. Συγκεκριμένα η επιδημία αυτή ήταν εντονότερη από το Νοέμβρη μήνα, ενώ από Ιούνιο μέχρι και Οκτώβρη ήταν ηπιότερη. Τον Απρίλη δε και το Μάιο της ίδιας χρονιάς η επιδημία που παρουσιάστηκε στην περιοχή της Λευκίμμης, με πυρετό, κακουχία και συμπτώματα από το κεντρικό νευρικό σύστημα, αντιμετωπίστηκε με αντιφλογιστικά, άλατα κινίνης και οπίου. (1) Στην υπόλοιπη Ελλάδα η επιδημία μηνιγγίτιδας εμφανίστηκε κυρίως τους χειμώνες 1867-1869, επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη χώρα και κατά το Σάββα μεταδόθηκε από τη Ρωσία ή τη Ρουμανία ή την Τουρκία και επομένως δεν οφείλονταν στη συσσώρευση των προσφύγων από την Κρήτη, όπως γενικά πίστευαν. Κυρίως μεγάλη ήταν η επιδημία του χειμώνα 1867-68 με μεγάλη βαρύτητα, όπου πέθαναν περίπου 1750 άτομα και με θνησιμότητα κατά μέσο όρο 60%. Ο Σάββας στην ανωτέρω μονογραφία του (8) περιγράφει άλλες μικρής έκτασης επιδημίες στη Λάρισα κατά τους χειμώνες του 1882-83, 1883-84 και στην Αθήνα κατά τους χειμώνες 1884-85, 1885-86 και 1886-87, όπου η θνησιμότητα ήταν περίπου 59,5%. Ο Σάββας περιγράφει τη μικροβιολογική αιτιολογία της νόσου και δεν δέχεται τις κυριαρχούσες μέχρι τότε θεωρίες περί της αυτοφυούς γένεσης, ή λόγω ψύξης ή τη θεωρία περί ελώδους φύσης της νόσου. Υποστηρίζει δε τη μολυσματικότητα και τη μεταδοτικότητα της νόσου από άτομο σε άτομο.

Το 1907 δημοσιεύτηκε από το τυπογραφείο της «Εστίας» το

«εγχειρίδιον Υγιεινής», με 158 εικόνες.

Ήταν τότε ο Κωνσταντίνος Σάββας καθηγητής της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και γιατρός της Α. Μ. του Βασιλέως, όπως γράφεται στο εξώφυλλό του. Στον πρόλογο του ανωτέρω εγχειριδίου αναφέρει ότι έγραψε το εγχειρίδιο αυτό με όσον το δυνατόν κατανοητό τρόπο για να είναι χρήσιμο όχι μόνο στους γιατρούς και στους φοιτητές, αλλά και στους γονείς και τους δασκάλους, αλλά και σε όλο γενικά τον πληθυσμό, σε μία εποχή που, ενώ μάστιζαν τα διάφορα λοιμώδη νοσήματα, η υγειονομική κατάσταση και οι υγειονομικές υπηρεσίες της χώρας ήταν πολύ υποβαθμισμένες και η διδασκαλία του μαθήματος της Υγιεινής είχε κατά καιρούς παραμεληθεί.

«Ελπίζω», γράφει στην πρώτη έκδοση, (17) «ότι η Υγιεινή θα τύχει της υποδοχής εκείνης, ήτις αρμόζει εις επιστήμην, συνδεομένην στενότερα προς το πολιτισμότατον των αγαθών, την υγιάν του ανθρώπου. Δια τον λόγον δε τούτον, καίπερ προωρισμένον κυρίως δι' ιατρούς και φοιτητάς της Ιατρικής, προσεπάθησα να καταστήσω το βιβλίον ως οίον τ' ευληπτότερον, ίνα η κατανόησις αυτού αποβεί ευχερής και εις τους μη ιατρούς. Από πολλού ήδη χρόνου είχε κατασταθεί αισθητή εις τους ιατρούς και εις το κοινόν η ανάγκη τοιούτου συγγράμματος, γεγραμμένου επί τη βάσει των νεοτάτων ανακαλύψεων της ευεργετικής ταύτης επιστήμης. Είναι δε λίαν λυπηρόν, ότι εις την Ελλάδα, την χώραν ταύτην, ένθα ήκμασεν αρχήθεν η Υγιεινή, δεν κατεβλήθη μετά την αναγέννησιν αυτής η δέουσα προσοχή περί τε την διδασκαλίαν και την εν γένει διάδοσιν και ε φ α ρ μ ο γ ή ν τ η ς ε π ι σ τ ή μ η ς ταύτης.....». Διευκρινίζει δε ότι η Διαιτητική, όπως ονομάζονταν τότε η Υγιεινή, υπήρξε ένα από τα πρώτα μαθήματα που διδάχτηκε στο Πανεπιστήμιο αμέσως μετά την ίδρυσή του, αλλά από τότε παραμελήθηκε ιδιαίτερα. Άλλοτε μεν διότι είτε διακόπτονταν τελείως η διδασκαλία της για μακρό χρονικό διάστημα, είτε διδάσκονταν από καθηγητές που δεν είχαν σχέση με το μάθημα, το οποίο, όπως ο Σάββας λέει «απαιτούσε και μελέτας ειδικάς και εν ασχόλησιν αποκλειστικήν και ανεξάρτητον.» (17) Αποτέλεσμα αυτού ήταν να εξέρχονται από το Πανεπιστήμιο γιατροί «τελείως άγευστοι υγιεινών γνώσεων», ενώ το κοινό μη παρακινούμενο από ειδικούς επιστήμονες και χωρίς να έχει το ενδιαφέρον να διαβάσει δημοσιεύματα σχετικά με την Υγιεινή παρέμενε τελείως αδιάφορο προς την επιστήμη αυτή. Έτσι ξέχασαν οι άνθρωποι και την ύπαρξή της, απέβαλαν κάθε σχετική σκέψη και δεν εφάρμοζαν κανένα από τα παραγγέλματά της.

Το χειρότερο δε όλων ήταν ότι εξ αιτίας αυτής της γενικής αδιαφορίας χαλάρωσε τελείως και η υγειονομική υπηρεσία του Κράτους, την οποία είχαν τόσο σοφά διοργανώσει οι Βαυαροί, αμέσως μόλις ήλθαν στην Ελλάδα. Έτσι βαθμηδόν αυτή περιέπεσε σε αχρηστία, καταργήθηκε σιωπηλά ο θεσμός των νομοϊατρών, τους οποίους είχε ορίσει ειδικό Διάταγμα από το 1836, σταμάτησε να εφαρμόζεται ο περί δαμαλισμού νόμος, η δε Ελλάδα έμεινε το μόνο κράτος στην Ευρώπη, το οποίο στερούνταν όχι μόνο υγειονομικής νομοθεσίας, αλλά και υπηρεσίας. Η υγειονομική υπηρεσία δεν είχε εφαρμοστεί από το 1833-1845 και παρόλο που η υγιεινή εν τω μεταξύ είχε ανακαινισθεί εκ βάθρων, αυτή παρέμεινε χωρίς καμία τροποποίηση. Αντίθετα παρόλο που στα άλλα έθνη ψηφίζονται συνεχώς νόμοι, τελειοποιούνται και αποτελούν άριστο παράδειγμα προς μίμηση, το υγειονομικό προσωπικό στην Ελλάδα περιορίζεται μόνο στο Ιατροσυνέδριο, σωματείο καθαρά συμβουλευτικό, χωρίς καμία από το νόμο πρωτοβουλία και εκτελεστική δύναμη, σε λίγους ασπιάτρους και δύο ή τρεις υγιονόμους λιμένων. Αυτά μάλιστα συνέβαιναν, όπως τονίζει ο Σάββας, σε μία εποχή που τα κράτη του Αίμου, δηλαδή η Ρουμανία, η Σερβία και η Βουλγαρία είχαν άρτιους νόμους και άρτια υγειονομική περίθαλψη. Γι' αυτό, συμπληρώνει ο Σάββας στον πρόλογό του, «τούτων πάντων ένεκα καθήκον επιτακτικόν εθεώρησα, απορρέον εκ τε της εν τω Πανεπιστημίω θέσεώς μου και της ειδικής περί την υγιεινήν ενασχολήσεώς, όπως αντεπεξέλθω, όσοι μοι δύναμις, κατά της τοιαύτης καταστάσεως, ής τα επιβλαβή αποτελέσματα από πολλών ετών πρόκεινται κατάδηλα μαρτυρούμενα ένθεν μεν εκ της μεγάλης θνητότητας της χώρας, ένθεν δ' εκ της ευρείας διαδόσεως της ευλογίας, της φθίσεως, της ελονοσίας και της λοιπής χορείας των λοιμωδών νόσων. Προς τούτο δε δια μεν της εν τω Πανεπιστημίω διδασκαλίας προσεπάθησα να μεταδώσω εις τους μέλλοντας ιατρούς τας υγιεινάς εκείνας γνώσεις, αίτινες εισίν απαραίητοι εν τη εξασκήσει του φιλανθρώπου αυτών επαγγέλματος δια δε της δημοσιεύσεως του παρόντος εγχειριδίου αποβλέπω εις την ως οίον τ' ευρυτέραν διάδοσιν των ιδεών τούτων ου μόνον παρά τοις ιατροίς, αλλά και παρά ταις λοιπαίς ανεπτυγμέναις κοινωνικαίς τάξεσι.»

Από το 1907-1928, ως καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και αντιπρόεδρος του «Συλλόγου προς περιστολή των ελωδών νόσων», μαζί με τον Ιωάν. Π. Καρδαμάτη, γιατρό, Υγειονομικό Επιθεωρητή και Γενικό Γραμματέα του ανωτέρω Συλλόγου, είχαν την επιμέλεια για την έκδοση έξη τόμων με τίτλο: «Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου». Η έκδοση έγινε από το Τυπογραφείο Παρασκευά Λεώνη και ήταν υπό την προστασία του βασιλιά και του Συλλόγου. Στους εν λόγω τόμους δίνεται η έκταση του τεράστιου προβλήματος της ελονοσίας στην

Ελλάδα, βάσει επίσημων στατιστικών στοιχείων που υπάρχουν από το 1899 και εξής. Υπάρχει μία ιστορική αναδρομή της ελονοσίας, ενώ από τις εκθέσεις των διαφόρων υγειονομικών υπαλλήλων της χώρας μαθαίνουμε για τη νοσηρότητα, τις μορφές που επικρατούσαν, τις επιπτώσεις της ελονοσίας στα διάφορα διαμερίσματα της χώρας, το ποσοστό προσβολής και τα διάφορα μέτρα που ελαμβάνοντο.

Σύμφωνα με τον Κ. Σάββα, η Ελλάδα τα χρόνια εκείνα διεκδικούσε τα πρωτεία της επικράτησης της ελονοσίας στην Ευρώπη. (16)

Επίσης σημαντικές υπήρξαν τρεις μελέτες του, που ανακοινώθηκαν στην Ακαδημία Αθηνών (1927) με τους τίτλους: 'Εκθεσις περί του παρ' ημίν άρτου', 'Περί της εν Ελλάδι συχνότητος των ομάδων αίματος', 'Χημική και μικροβιολογική έρευνα των λυμάτων των Αθηνών'.

Έγραψε ακόμη άρθρα ενημερωτικά για τους γιατρούς. (9)

Σημαντικές υπήρξαν οι εισηγήσεις του σε διάφορες κρατικές υπηρεσίες (κυρίως σε Υπουργεία), όπως οδηγίες για την απολύμανση (1902), έκκληση προς την Κυβέρνηση και τη Βουλή για την εξυγίανση από την ελονοσία (1907) και για την υγιεινή κατάσταση των μεταλλείων και μεταλλουργιών της γαλλικής εταιρείας του Λαυρίου (1916), υπόμνημα προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης για την ίδρυση Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας το 1917.

Ήδη από το 1892 δημοσίευσε άρθρα με πολύ επίκαιρα θέματα:

Η βιογραφία του Κωνσταντίνου Σάββα είναι ολόκληρη η ιστορία του τόπου μας, που αντανakλάται μέσα από τη μιζέρια, τη δυσβάσταχτη φτώχεια, το προσφυγισμό, την αρρώστια, τη δυστυχία, το θάνατο, το δάκρυ για τα παιδιά και τα νιάτα που χάνονταν από τις θανατηφόρες μάστιγες. Η ιστορία του Κωνσταντίνου Σάββα είναι ένας μακρύς αγώνας για ν' αλλάξει αυτή την πραγματικότητα. Δίκαια επομένως θεωρείται ο εισηγητής της Προληπτικής Ιατρικής, της Υγιεινής και της Μικροβιολογίας στην Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

1. Lavrano Christoforo, dottore in medicina e chirurgia, relazione « s u l l a m e n i n g i t e cerebro-spinal e miasmatica que a dominato nell' isola di Corfu nei mesi di Novembre e Dicembre 1843, Genajo e Febbrajo 1844», Corfu, nella tipographia del Governo, 1844, σ.5.
2. Γεουλάνος Μαρίνος, Αναμνήσεις (1867-1957), σελίδες από την ιστορία της νεώτερης ιατρικής στην Ελλάδα, επιμέλεια Μαρία Μ. Καϊρη, Κυρ. Ντελόπουλος, τρίτη έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήναι, 1996. σ. 136, 137, 188, 194.
3. Δαμβέργης Α. Κ., Σάββας Κ. Γ., μελών του Ιατροσυνεδρίου, «έκθεσις περί της Υγιεινής εξετάσεως του ύδατος των Αθηνών, υποβληθείσα εις το επί των Εσωτερικών Υπουργείον», Ιατρική Εφημερίς του Στρατού, Αθήναι, 1985, σ. 27.
4. Θεοδώρου Βάσω και Καρακατσάνη Δέσποινα, «Ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος και η συμβολή του στην οργάνωση της Σχολικής Υγιεινής», Τα νέα του Ελιά, αριθ.62, Αθήναι, (2003), σ. 12.
5. Λασκαράτος. Ι., «Η ίδρυση της Αστυκλινικής», Σύλλογος Διδακτικού Ερευνητικού προσωπικού Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Ημερολόγιο επιμέλεια: Α. Διονυσίου-Αστερίου, Ι. Λασκαράτου, Ν. Σταυριανέας, (2001).
6. Μαρκέτος Σπ., «Ιστορία της Ιατρικής του 20^{ου} αιώνα, 1.οι Έλληνες πρωτοπόροι, 5, Νικόλαος Κ. Λούρος (1898-1986)», εκδόσεις Ζήτα, Αθήναι, 2001, σ. 38.
7. Μαρκέτος, Σπύρος, «Σάββας Κωνσταντίνος», Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα, (1998), τόμ. 9^{ος}, σ. 141.
8. Μουτούσης Κ., «Επιδημιολογική ασχολία της Εταιρείας από της ιδρύσεως μέχρι του 1900», Ιατρικά Χρονικά, τόμ. 2 και τόμ. 3, (1928), σ. 507.
9. Παπαβασιλείου Ιωάν. Θ., «Κωνσταντίνος Γ. Σάββας», Δελτίον Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας, Αθήναι, (1984), 29, 231, 237.
10. Παπανικολάου Νίκος Α, Οδοιπορικό στην ιστορία της Μαιευτικής και Γυναικολογίας, Αθήναι, 1999, σ. 357.
11. Πουρναρόπουλος Γ. Κ: «Κων. Σάββας. «Ο εισηγητής της Προληπτικής Ιατρικής και Μικροβιολογίας εν Ελλάδι (1861-1929)» Αρχείον Ευβοικών Μελετών, (1963), τόμος 16^{ος}, σ. 313-343.
12. Ραλλίδης Οδυσσεύς, «Σάββας Κωνσταντίνος», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παύλος Δρανδάκης, εκδοτικός οργανισμός «Φοίνιξ», έκδοσις δευτέρα, Αθήναι, τόμ. 21^{ος}, σ. 405.
13. Σάββας Κ. «Περί των προσφορωτέρων μέτρων προς καταπολέμησιν των εν Ελλάδι λοιμωδών νόσων», Ιατρική Πρόοδος τεύχ. 8, σ. 298-299, (1903).
14. Σάββας Κ., «περί εκμεταλλεύσεως των ιαματικών πηγών της Ελλάδος, Β. Διάταγμα της 25^{ης} Ιουλίου 1915»,

- Υπουργείον Εσωτερικών, Υγειονομικόν Δελτίον Ιατροσυνηδρίου, εκδιδόμενον, επιμέλεια Β. Πατρικίου, Κ. Κυριαζίδου, Ε. Λαμπαδάριου, έτος δεύτερον, Αθήναι, (1918) τεύχ.5, σ. 1-4.
15. Σάββας Κ., εγχειρίδιο Μικροβιολογίας, α΄ έκδοση, Αθήναι, 1906, σ. γ-ε.
 16. Σάββας Κωνστ Γ., «Η ελονοσία εν Ελλάδι και το έργον του προς περιστολήν αυτής συλλόγου κατά τα έτη 1905 και 1906», Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα πεπραγμένα του Συλλόγου, επιμέλεια Κωνστ. Γ. Σάββα και Ιωάν. Π. Καρδαμάτη, υπό την υψηλήν προστασίαν της Α. Μεγαλειότητος του Βασιλέως, Σύλλογος προς περιστολήν των ελωδών νόσων, έτος πρώτον και δεύτερον, Αθήναι, (1907), σ.5.
 17. Σάββας Κωνστ., Εγχειρίδιον Υγιεινής, Αθήναι, 1907, σελ. γ.
 18. Σκαμπαρδώνης Γρηγ.Ι., Σχίζας Νικ.Δ., Αντωνακόπουλος Γεώργ. Ν., «Το χρονικό της ασθενείας και του θανάτου του βασιλέως Αλεξάνδρου, (17 Σεπτ.-12 Οκτ.1920), σύμφωνα και με σχετική ανέκδοτη επιστολή του καθηγητού Κωνσταντίνου Σάββα», δέλτος, περιοδικό της ιστορίας της ιατρικής, Δεκέμβριος 2002, έτος 12^ο τεύχ. 23^ο, σ. 5-15.
 19. Σχίζας Νικ. Δ., Σκαμπαρδώνης Γρ. Ι., Καρδούλης, Αλεξ. Γ., «Η επιδημία της χολέρας στον Ελληνικό στρατό και στους κατοίκους της Μακεδονίας κατά το 1913», δέλτος, περιοδικό της ιστορίας της Ελληνικής ιατρικής, έτος 10^ο, τεύχος 19^ο, (2000), σ.21.